

БРУНО ЛАТУР
(1947–2022)

Бруно Латур, един от най-дълбоките и най-популярните (най-после!) френски социолози вече не между нас. Отиде си на 75 години, някак си внезапно. Защото само няколко седмици преди това той водеше изключително активен научен живот. За който не мога да кажа много, защото така се получи, че през последните години – някъде след 2014–2015 г., нашите научни интереси малко се разминаха¹. Преди това в продължение на повече от двайсет години обаче съвсем не беше така.

С какво ме привлече Латур? – За мен той върна „чудесното“ в науката, това, че в нашата стара социология отново се появиха чудни, замайващи неща. Още като аспирант в Института по социология през 80-те години на XX в. при нас, в секция „Социология на науката и техническия прогрес“ на Института по социология при БАН, бяха достигнали някои идеи от „новата вълна“ в социология на познанието, където във втората половина на 70-те години англичаните бяха започнали да търсят социалните причини не само за погрешните научни теории и експерименти, но и за правилните такива. Книгата на Майкъл Мълкей *Наука и социология на познанието* вече беше преведена на руски, а нашият уважаван професор Юлиян Минков бе издал книгата си *Единоумислението и разногласията в науката* (1982), силно повлияна от ставащото във Великобритания след научна специализация там в края на 70-те години. Статията му „За социологическо изследване на познавателните отношения в научната общност“, публикувана в списание *Социологически проблеми* (1979, кн. 6) и до днес е една от значимите публикации в тази област.

Тези събития, интересни и предизвикателни, обаче бяха далеч от „чуждостта“. Както твърди Жерар де Фрийс, добрият холандски познавач, който преди няколко години публикува книга, озаглавена простичко *Бруно Латур*, новата британска социология на научното познание е силно повлияна от Витгенщайн. Това става чрез книгата на Питър Уинч *Идеята за социална наука и нейната връзка с философията* (1958), която в следващите петнайсет години става център на интензивни дебати: „В тази книга Уинч твърди, че схващането на Витгенщайн за „управляваното от правила поведение“ води до заключението, че централният проблем на социологията, т.е. изясняването на природата на социалните феномени и разбирането на смисленото поведение, е проблем също и на философското изследване, т.е. на епистемологията... [Но] докато Уинч смята, че социолозите трябва да се занимават с онова, което правят обикновено епистемолозите, Колинс и Блур [двама от основоположниците на новата социология на науката] прочитат заключението на Уинч обратно: за да се занимава с епистемология, човек трябва да стане социолог“². Значи корените на научната истина са в „езиковите игри“ – правилата, по които се стига до единомислие и се затварят споровете в различните езикови общности в науката, специфични за всяка научна дисциплина.

Тогава това ми беше много интересно, почти колкото възможността за една марксистка социология на познанието в традицията на Кита Мегрелидзе, Лев Виготски и Дьорд Лукач. И бях се увлякъл в това, докато не дойде демокрацията, а с това и появилата се през 1990 г., благодарение на моята колегка в секцията Кръстина Петкова, възможност да замина на едногодишна специализация в Центъра по динамика на науката и технологиите в Университета в Амстердам. Отидох там през септември 1990 г. и някъде към края на годината разбрах, че в Центъра съществува скрит, но остър конфликт между най-добрите преподаватели. Той се разкри, когато професор Олга Амстердамска, тогава редактор на *3S*³, едно от водещите списания по социология на науката, публикува статия със заглавие „Вие се шегувате, Мосю Латур!“⁴. В нея тя яростно критикуваше набиращата сила „френска линия“ в социология на научното познание, чийто водещ представител бе Латур. Насаме някои от колегите в Центъра, с които си бяхме станали взаимно интересни (те ми разкриха непознати дотогава за мен философи като Ричард Рорти, Мери Хесе, Йън Хакинг, Дона Харауей), тихичко ѝ се присмиваха, изразявайки своите симпатии към възгледите на Латур⁴. Един от тях – Роб Хагендийк, предложи на студентите от магистърската програма, която посещавах, да направим семинар за Латур и току-що започналата да се оформя негова теория за дейците-мрежи. Записахме

се двама души и той води семинара веднъж седмично в продължение на няколко месеца.

Не си спомням дали беше в края на януари или началото на февруари 1991 г., когато започнахме да четем *Пастъризацията на Франция*. Основният текст на книгата за Пастър се четеше леко и го изгълтах за няколко дни. Но когато стигнах до приложението в края на книгата с неразбираемото тогава за мен заглавие „Irreductions“, се оказах пред сериозен проблем. Не вървеше, по-скоро вървеше изключително бавно и отначало без никакъв особен смисъл. Заинатих се и няколко дни се занимавах с този текст, за който някои казват, че е смесица между Лайбниц и Греймас, а може и Фуко. Свърших книгата късно през нощта и излязох да се поразходя. В Холандия през февруари времето е по-скоро меко, макар почти постоянно да вали ситен дъждец. И разхождайки се покрай каналите около общежитието, където живеех, изведнъж настръхнах – светът около мен неусетно бе станал друг. Не можех да възприемам дъжда, водата и лодките в каналите, сградите, колите, дърветата, паважа, велосипедите, хората, чайките, кучетата около мен както преди – светът се беше изпълнил с „актанти“ (човеци, нечовеци и хибриди между тях), които си „премерваха силите“, „въвличаха се“ (*enroll*) и „предаваха“ едни други... Чак ме хвана страх.

Какво казваше Латур? – Цялата наша социология, която практикуваме повече от сто години, ни дава всъщност една много изкривена, по-скоро осакачена представа за света, в който ние, европейците, живеем от началото на Новото време. Защото трябва да извличаме значението на нашето основно понятие „общество“ не от отношенията между хората (социалното), а от отношенията в хетерогенните а-социации, съставени от човеци, нечовеци и хибриди (т.е. опитомени нечовеци, всеки от които обаче „о-нечовечава“ и нас, хората). Тъкмо това е специфичното за човешките форми на живот – „чисто социални“ отношения има само при висшите примати, които не използват никакви материални посредници в своя живот. А тези, които откриват нечовеците и ги въвеждат в човешки отношения, са учените от природните и техно- науки. В своята модерна заблуда социолозите си бяха въобразили, че нямат работа с науката и техниката, защото те се занимават с „природните“ обекти, най-много могат да изучават последиците от тяхното нахлуване в „социалния живот“, т.е. в чистите отношения между хората (отношения на разбиране, власт, размяна и т. н.). По същия начин, по който учените и инженерите пък си бяха въобразили, че това, с което се занимават, са преди всичко „природни обекти и сили“, а тяхното въвеждане в обществото като полезни вещества, машини и инструменти е нещо вторично.

За мен и моите немногобройни холандски колеги от Центъра в Университета в Амстердам това беше силно, вълнуващо предизвикателство. Изнамерих и копирах всички текстове на Латур, които бяха налични в библиотеката, и се зарекох да се върна към своя гимназиален френски език. Бях го изоставил в първи курс в университета, посъветван от Георги Фотев да науча английски като по-универсален език в социологията. След връщането си в София през зимата на 1992 г. записах тримесечен курс по френски език в ИЧС, година по-късно преминах още един и почнах да чета Латур на майчиния му език... Още със завръщането си от Холандия преведох една от най-четените тогава статии на Латур „Дайте ми лаборатория и аз ще преобърна света!“, която Владимир Голев, главният редактор на литературното списание *Съвременник*, прие с ентузиазъм и публикува в един от последните броеве от 1991 г.

Тогава културен аташе в посолството на Франция в София бе г-н Гримо, който заедно със своята съпруга, г-жа Возни, направи много за засилване на отношенията между френските и българските учени. Както в природните, така и в социалните науки. Мисля си, че те даваха някакво предпочитание на науката в сравнение с другите сфери на културата, но може и да греша. След като бях участвал в няколко френско-български семинара и конференции, организирани от тях, някъде през ноември 1993 г. г-жа Возни ми се обади по телефона: „Имаме останали малко средства по линия на межкултурния обмен, нали каза, че се интересува от онзи социолог на науката в Ecole des Mines (Висшето минно училище в Париж)“ и ме попита дали искам да отида и се запозная с него. „Има си хас!“ . Всъщност аз вече бях писал на Латур колко е важна неговата социология за мен и че съм в процес на започване на „лабораторно изследване“. Подобно на неговото в института „Салк“ в Калифорния, от което се бе появила знаменитата му книга *Лабораторният живот*, написана в съавторство със Стив Улгар, един „класически“ английски социолог на научното познание. Всъщност Научният съвет на Института по социология при БАН даже бе гласувал плановата ми тема „Етнографско изследване на Централната лаборатория по оптичен запис и обработка на информацията (ЦЛОЗОИ) при БАН“.

Писах на Латур, той отговори, че съм добре дошъл и с парите на Френския културен център отлетях за една седмица в Париж. Това, което ми е останало като спомен от тогава, бе неговата дяволита усмивка зад очилата, когато разговаряхме в кабинета му на първия етаж в Центъра по социология на иновациите, смехът за споровете между холандските колеги относно теорията за дейците-мрежи. Мисля си, че дори му се изповядах за въздействието, което неговите „Иредукции“ имаха върху психическото ми състояние онази нощ в

Амстердам. Говорихме на френски – като истински французин, той сигурно е гледал снизходително на моите умения с този език тогава, но не се издаде. Напротив – запозна ме с Мишел Калон, Антоан Хенион, Мадлен Акриш (тези си спомням) и ми даде най-новите си статии и книги. Сред тях беше френското издание на *Никога не сме били модерни*, появило се в края на 1991 г. Прочетох я за няколко дни и като се върнах в София, разказах за нея на Лили Деянова. С нея намерихме Доменика Асенова, известен наш науковед, която познавах отпреди и която се оказа франкофон. Доменика преведе книгата, а издателство „Критика и Хуманизъм“ получи авторските права (тук също помогна семейство Гримо-Возни) и така книгата се появи на български език през пролетта на 1994 г. Мисля, че това беше третият чужд език, на който бе издадена книгата след английски и португалски.

Издаването на книгата бе чудесен повод да доведем Бруно Латур в България. Френският културен център подкрепи идеята, Бруно прие с желание и през трите дни на неговото посещение в София хвърчах в небесата. Имахме много срещи. Една от тях бе с колегите в Института за критически социални теории, където той остана очарован от техните изказвания и въпроси (спомням си неговата реакция на нещо, което каза Светлана Събева), получи се чудесен диалог. А в първа зала на СУ „Св. Климент Охридски“ беше неговата голяма лекция върху теорията на дейците мрежи и нейните приложения при изследване на научните и инженерните общности. На тази лекция дойдоха всички мои обичани преподаватели от университета (спомням си за Бернард Мунтян, Любен Сивилов, Исак Паси), от тогавашните Институт по философия, Институт по социология и Център по наукознание на БАН. Беше славно време.

През 1995 г. отидох в Центъра по социология на иновациите със стипендия на Европейската комисия. Цели пет месеца, през които с Латур се срещаме почти всеки ден, защото моето бюро беше в стаята за докторанти на първия етаж, близо до неговия кабинет. Тогава той беше потънал в едно изследване на етнопсихиатрията на Тоби Натан. Науката и технологиите му бяха станали тесни, изпробваше своята „милитаристично насочена семиотика“ към други предмети – религията, психиатрията, изкуството... Макар и рядко, понякога отделяше време за разговори – например за Мишел Сер (тогава подготвяше за печат книга със свои разговори с него), за семиотиката, за сътрудничеството си с рано отишлата си Франсоаз Бастид.

Веднъж заедно с Калон ме заведоха на един прием в Националния център за научни изследвания (CNRS) на тяхната лекция в областта на социология на иновациите. Спомням си кратък разговор със съветник на Ректора на

Ecole des Mines по време на коктейла след лекцията. Той бе много учуден да разбере, че според мен техният Център по социология на иновациите е изключително популярен в света и само заради тях съм дошъл в Париж⁵. „Е, макар че сме едно чисто инженерно училище, значи не е случайно, че даваме пари за тези центрове“ (над Центъра по социология на иновациите се намираше не по-малко известният Център за икономическо управление, който имаше Нобелов лауреат).

Тогава за първи път видях какъв страхотен преподавател е Бруно. Той водеше семинара на докторантите в Центъра по социология на иновациите – при постоянен състав от седем души, центърът десетилетия наред поддържаше общност от над 10 докторанти. Приемаха всяка година по 4–5 докторанта, от които веднъж на седем-осем години си избираха някой, който да остане при тях. Тогава за пръв път видях безжалостната френска селекция в науката! Тези семинари бяха истински пир на духа – интензивен мирен обмен на мнения и идеи, когато се обсъждаха различни текстове, и безжалостна критична дискусия, когато някой от докторантите или колегите от Центъра представяше свое изследване. Това обаче беше възможно, защото Бруно хвърляше огромно количество черен труд – даваше индивидуални задания на всеки докторант, четеше текстовете им, спореше с тях, подбираще какво да четат и какво да се обсъжда на семинара, организираше дискусиите. Веднъж на всеки три седмици, в продължение на повече от десет години. Наред със собствените му интензивни изследвания, които водеше, като поне веднъж на три месеца се появяваше негова нова статия, през година – книга.

На един от тези семинари представих своето етнографско изследване в ЦЛОЗОИ. Бяхме двама докладчици, аз и един колега от Израел. Бяхме подложени на серия от критични, често агресивни коментари и въпроси. Когато излязохме, лицето на колегата беше почервенияло, навярно червени са били и моите уши. Бях вече напипал първия изследователски проблем, който според мен теорията за дейците-мрежи беше игнорирала – за да го реша, се опитах отново да въведа асиметрията между хората и нечовеците, макар и на друга, не картезианска основа. В търсене на решение, по съвет на Кольо Коев бях започнал да чета Левинас. Бруно не прие това, каза че изследването ми е интересно, но Левинас прави философия на съзнанието и тя нищо не може да ми даде... За какво става дума ще илюстрирам с един пример: при втория си по-продължителен престой в центъра през 2001 г. дадох 200 франка за новата книга на Мишел Сер *Вестносите* (*Les Messagers*) и с гордост я показах на Бруно. „Не е трябвало да я купуваш! – беше коментарът му. Сер е голям философ, но няма качествен

контрол върху своите публикации, понякога допуска да излизат слаби работи...“ Бруно бе безкомпромисен както в критиката си, така и в похвалите си.

Няколко години след като се върнах от този втори престой в Центъра по социология на иновациите, Бруно ми изпрати книгата си *Реасемблиране на социалното*. Тя стана втората негова книга, която се появи на български в превод на Ина Димитрова и с научната редакция на Кольо Коев. Често се допитвахме до него за значението на един или друг израз и понятия, докато накрая по идея на Кольо добавихме към книгата речник на основните понятия. За мен издаването на тази книга бе много важно, не само защото тя дава цялостна представа за неговия проект за реформиране на социологията, а и защото в хода на работата по книгата открих за себе си редица нови неща. Едно от тях бе самото име на теорията – аз дълго време я бях превеждал като „теория на мрежите от дейци“, което се оказа неправилно! Ина настояваше, че важно в определението е тирето, и бе права. Латур всъщност настоява, че става дума за дейци-мрежи, т.е. самата им дееспособност е мрежови ефект и възниква от отношенията между съществата в мрежата, т.е. дейците са пред-зададени! Именно в хода на мрежовото взаимодействие едни от тях се еманципират като дейци и в този смисъл са „възли“ в мрежата, а други стават посредници или медиатори между тях.

Кулминацията на неговите изследвания за мен стана книгата му *Изследване на начините на съществуване: антропология на Модерните*. Тя се появи през 2013 г. и на почти 500 страници обобщава концепцията му за модерното човечество. Подобно на Люк Болтански и Лоран Тевено, обособили шест автономни режима на благо (*On Justification*, 1991), Латур като че ли достига границите на теорията на дейците-мрежи, предлагайки ни възглед за модерния тип човешко общежитие, изграден от тринайсет не-йерархични, паралелно съществуващи „начина на съществуване“ – през науката, правото, икономиката, религията и т. н., които закономерно са ни довели до екологичната криза, указваща границата на този тип общежитие. Една сложна, трудна книга, която и до днес е предизвикателство за мен.

През последното десетилетие Бруно положи много усилия за развитие на своята концепция за екологичната криза и доведе своите идеи до по-широка аудитория. Затова той експериментира с нови интерактивни форми, работейки със специалисти по музейно дело и нови визуални технологии, изнесе серия от публични лекции, предназначени за широка аудитория. С това той спечели уважение и популярност и постепенно от водещ учен-изследовател в определена област се превърна в мъдрец (или философ) в древния смисъл на тази дума – човек, ангажиран с остриите проблеми на своето съвремие и имащ своята

оригинална гледна точка към тях. Той продължи да влага в тези свои занимания същата енергия и ентусиазъм, с които го бях запомнил през 90-те години на XX в. и първото десетилетие на този век. Мисля, че имаше още от тях и жалко, че си отиде рано.

Иван Чалъков

Бележки

- ¹ За това последно десетилетие на Бруно трябва да разкаже някой друг. Аз някак си останах в науката и технологиите и вместо към климата и екологията на Земята („Гайя“), насочих погледа си отвъд, към практиките на учените и предприемачите в овладяването на далечния космос.
- ² Цитатът е от доклад на Де Фрийс от 1993 г. в Центъра по социология на иновациите във Висшето минно училище в Париж, където почти три десетилетия работи Бруно Латур. Самият Латур ми даде копие от този доклад по време на моя първи по-продължителен престой там през 1995 г.
- ³ *Social Studies of Science* (Социални изследвания на науката), издание на холандското издателство Sage.
- ⁴ Навярно аз пък им бях станал интересен поради смеската от марксизъм и феноменология, с която бях ашладисан от семейство Деянови, Емил Коен, Кольо Коев...
- ⁵ Няколко години преди това Пиер Бурдийо бе забранил Бруно Латур и Мишел Калон да бъдат канени във Висшата школа по социални науки, а неговите последователи организираха конференции, в които „доказваха“ погрешността на теорията за дейците-мрежи.